

Ірена Водзяновска

Посвяти унійних храмів на Брацлавщині у другій половині XVIII ст.

У статті розкривається калейдоскоп храмових посвят, що склався на кінець XVIII століття на Брацлавщині. Досліджено 1039 існуючих парафіяльних церков, які існували на цій території поміж 1782-1795 роками. Вказано домінуючі посвяти, як богородичні, а також святих покровителів яким місцеве населення надавало перевагу.

Ключові слова: Греко-католицька церква, брацлавське воєводство, посвяти, генеральні візитації

З самого початку християнства на руських землях існував звичай освячення престолів новозбудованих православних храмів Святій Трійці, Ісусу Христу, Пресвятій Богородиці, пам'яті святого чи священних подій. Уніатська церква перейняла традицію пов'язану з посвятами своїх церков і тільки незначно змінила її під впливом західного християнства. В польській історіографії вже довгий час досліджується проблема релігійної свідомості¹, поширення культів в окремих регіонах, традиції паломництва², храмових посвят³. Великі заслуги поклав проф. С. Літак складаючи адміністративно-територіальну карту Римокатолицької церкви в 1772 р.⁴, а також Б. Шади відносно всіх віросповідань Речі Посполитої в XVIII столітті⁵.

Все більш популярним напрямом студій стає ця тема і в українській історіографії. Зокрема в публікаціях І. Скочиляса розглядаються посвяти храмів Львівської єпархії⁶, а О. Прокоп'юк видала книгу про топографію посвят православної київської митрополії⁷. Однак не всі території українських земель й надалі розроблені. Аналіза 1241 сакральних об'єктів Львівсько-галицької єпархії на основі реєстру з 1701 року яку провів о. Тадеуш Сліва не включає храмів Брацлавщини. Дослідження І. Скочиляса не стосується всіх типів посвят на цій території. Ця стаття, таким чином, буде доповнювати прогалини в аналізі вибору посвят і специфіки благочестя вірних на землях на яких поєднувалися західні і східні християнські традиції.

В Речі Посполитій коло 1772 року існувало понад 9000 греко-католицьких парафій. З цього числа в межах київської митрополітальної єпархії⁸, в склад якої входило і брацлавське воєводство, функціонувало 2700 храмів. Чисельність і типи храмів реконструйовано на підставі найбільш репрезентативних джерел для другої половини XVIII ст. В основу лягли парафіяльні реєстри з 1782 року і генеральні ревізії з 1782-1785 рр. які повністю охоплюють

територію брацлавського воєводства. На цей період нараховувалося 25 деканатів (бершадський, брацлавський, браїлівський, вінницький, вороновицький, голованівський, гранівський, животівський, кальницький, комаргородський, краснянський, немирівський, пиківський, прилуцький, рашківський, соколовський, теплицький, тетиївський, торговицький, чечельницький, уманський, ямпільський, ярудський), два з яких були створені напередодні візитацій у 1781 році (гайсинський, юзефгородський)⁹. В склад нового адміністративно-територіального поділу ввійшли 1055 парафіяльних церков. Кожен деканат нараховував від 31 до 51 парафії. З огляду на відсутність інформації про 16 храмів в голованівському деканаті об'єктом дослідження стало 98,5% всіх парафій з реконструйованого за візитаційними описами реєстру храмів.

Посвяти церков можна розділити на п'ять груп: свято-троїцькі, господські, богородичні, михайлівські і присвячені святим господнім. Загалом нараховується тільки 39 відмін посвят, число яких є меншим в порівнянні до сусідніх територій львівської уніатської єпархії (77) та київської православної митрополії (56). Як виникає з таблиці популярність посвят храмів не залежала від ієрархії богословських свят і літургічних спогадів. Більшість (37,15%) була пов'язана з пошануванням тих чи інших святих і Пресвятої Богородиці (35,73%). Значно меншою була кількість михайлівських, господських і Святої Трійці. Ці результати відрізняються від проаналізованих в львівській єпархії в 1701 році.

Таблиця 1. Групи посвят церков на Брацлавщині

	Групи посвят	Кількість типів	Кількість церков	%
1	Свято-троїцькі	1	39	3,69
2	Господські	6	67	6,35
3	Богородичні	7	377	35,73
4	Михайлівські	2	164	15,54
5	Святих	23	392	37,15
		39	1039	98,5%

На території брацлавського воєводства храми освячені в пам'ять святих і Діви Марії являють собою $\frac{3}{4}$ всіх титулатур. Проте, в львівсько-галицькій єпархії богородичні храми становили половину всіх посвят. Набагато більшим там був і відсоток парафій з господськими посвятами (21,68%)¹⁰. У порівнянні з галицькою частиною на Брацлавщині не зустрічаються посвяти деякі святих: Олексія,

Антонія Великого, Ігнатія, Йосифа, Теодора чи Микити. Різняться вони і відносно київської православної митрополії. Не території брацлавського воєводства не фіксується храмів з посвятами великомучениці Катерини Олександрійської, преподобних Антонія і Феодосія Печерських, Всіх Святих, благовірних князів Бориса і Гліба, великого князя Володимира чи храмів на честь ікон Пресвятої Богородиці. Але подібно як і в київській православній митрополії кожна третя церква «підтверджувала особливе шанування Богородичного культу, віру в особливе заступництво Божої Матері»¹¹.

Як і в Галичині на території Брацлавщини популярними посвятами були святі великомученики, сповідники і святителі. Вони зустрічаються в 23 відмінах. Помітним у цій групі було домінування культу великомученика Дмитрія Солунського (86 храмів). Чудотворець і сповідник який вшановується в літургії Східної Церкви 26 жовтня жив в III-IV столітті. Його культ поширився в Греції і серед балканських слов'ян, а з «XIV ст. ім'я Дмитрій отримало широке поширення серед православних нащадків великого князя литовського Гедиміна, зокрема князів Коріятовичів»¹². Не менш популярним був святитель Іоанн Златоуст, відомий як Златоуст, Chryzostom або Teolog (83 церкви), єпископ Константинополя, найпопулярніший в Східній Церкві богослов і проповідник. Його культ був широко відомий у цьому районі на відміну від інших святителів. Набагато рідше зустрічаються посвяти на честь Василя Великого (6) чи Григорія Богослова (1). Зовсім невідомим тут є об'єднання шанування трьох Отців вселенської церкви – Василя Великого, Григорія Богослова та Іоанна Златоуста в одній посвяті. Рідкістю були храми в ім'я св. Ієроніма Стридонського, перекладача тексту Біблії на латинську мову, одного з Отців Церкви, якого вшановує Римо-католицька церква.

Підтверджується популярність культу св. Миколая Мірлікійського на Україні. Серед посвят святителів також і на цій території домінують храми на честь св. Миколая (79 церкви). Однак їх не так багато як в київській православній митрополії, де саме Миколаївських церков було найбільше серед інших титулатур храмів. В уніатській частині на першій позиції в статистиці посвят знаходяться Михайлівські храми (164), на другій Покровські (143), на третій Різдва Богородиці (130), на четвертій Успіння (96), на п'ятій – Дмитрівські (86), на шостій – Іоанна Златоустого (83) і аж на сьомій – Миколаївські. Хоча вшанування пам'яті св. Миколая Мірлікійського у літургічному календарі Католицької церкви також відбувалося двічі на рік (у травні і грудні), то на підставі посвят не можливо встановити яке з цих свят було більш популярним.

Серед найбільш поширених посвят в честь святих фіксуються храми в честь св. Параскеви (також Prakseda, Parascewia), великомучениці з християнської давнини. Присвячено їй 53 церкви. Її популярність в основному сільських

місцевостях пояснюється тим, що вважалась покровительницею полів і доброго врожаю, а також жіночих занять. Окрім Параскеви згадується ще великомучениця Варвара. Популярний культ Варвари, моці якої знаходились у Києві, відображені вшануванням в посвяті тільки однієї церкви серед уніатських парафій (схожа картина і на Галичині).

Помітний відсоток храмів складають парафіяльні церкви освячені на честь святих безсрібників Косми і Даміана (22 церков), мучеників з часів імператора Діоклетіана. За своїх покровителів братів-чудотворців обрали лікарі і фармацевти, а в молитвах про їх допомогу звертались під час хвороб. З великомучеників шанували також святого Георгія. Культ св. Георгія Побідоносця – зразка воїна і переможця диявола був менш поширений на території Брацлавщини, де існувало тільки п'ять присвячених йому храмів.

Серед храмів в ім'я святих апостолів найчастіше зустрічаються посвяті в честь євангелістів Іоанна Богослова (19 храмів) і Луки (5). Помітно рідше згадуються імена інших апостолів – Петра і Павла, Андрія Первозванного, Якова, Матвія (по 1-2 церкви). Дивує в цьому контексті число Петропавлівських храмів, адже свято цих апостолів належало до категорії великих свят. З посвятами апостолів пов'язані храми під покровительством святого первомученика і архidiaкона Стефана (2 церкви). Так само рідко фіксуються церкви присвячені рівноапостольному царю Константину (1 храм).

На території брацлавського воєводства вшановано двох преподобних аскетів – преподобного Онуфрія (9) і Симеона Стовпника (1). Культ св. Онуфрія був розвинутий на землях Речі Посполитої, про що свідчить теж число посвят.

Освячено храми в ім'я святих пророків. Фігурують тут два імені – Іоанна Предтечі (7) і пророка Іллі (4). В першому випадку популярності сприяє шість свят, які на протязі року святкуються на честь Іонна Предтечі. Шанування св. Іллі було пов'язане з народним уявленням про нього як покровителя бідних, вдів і сиріт, а також «повелителя природних явищ і стихій»¹³.

Богородичні посвяті є другою групою за кількістю посвят а також з догматичної точки зору. Третину з 377 богородицьких храмів становили покровські церкви. Посвята Покрова Матері Божої була невідома в Латинській Церкві. Безсумнівно, пов'язана вона зі святом Покрова (1 жовтня), заснованим в Київській Церкві до тринадцятого століття. Часті наїзди і війни завдала повштук до обрання покровительства Діви Мірії. Власне з другої половини XVII століття Покровські храми стають все більш популярними. Домінують вони також і в православній київській митрополії.

Шанування Богородиці відображалось в посвяті Різдва Пресвятої Марії (130 храмів). Наступну позицію займають храми, освячені на честь Успіння Богородиці (96). Значно рідше фіксуються посвяті Введення в храм Пресвятої

Богородиці. Цікаво, що Благовіщенських храмів на цій території значно менше (1 церква) ніж на галицьких землях а також київської православної митрополії.

На прикладі богородицьких посвят можна простежити проникнення західних елементів культу Діви Марії до уніатської церкви. Можемо відзначити, що вже в середині XVII століття були засновані церкви з конкретною назвою Непорочного Зачаття. Вчення про непорочне зачаття проникло в усі рівні благочестя і відобразилось в посвятах двох храмів на Брацлавщині.

Від XVII століття відбувається поступовий розвиток особистої відданості Марії, яка проявляється в поширенні лоретанської літанії чи розарію. Прийняли цю практику оо.василіани, які навчалися в Римі і поширювали в своїх чернечих школах¹⁴. Важко сказати на скільки ці молитви дійшли до широких мас людей. Треба однак зазначити, що в першій половині XVIII століття маємо свідчення про освячення однієї з трьох бершадських церков (на передмісті Флорина) в честь Матері Божої Розарію. Однак після перебудови церкви в 1753 році її посвята була змінена на Покровську. В реєстрах ревізій з 80-х років не зафіксовано вже жодної церкви в ім'я Матері Божої Розарію, що могло б свідчити про зник культу.

Третя кількісна група це Михайлівські посвяти. Як і в цілому по Україні на Брацлавщині зазначається популярний культ архангела Михаїла, якому присвячено 164 церкви. У східному християнстві поклоняються йому двічі на протязі літургічного року: 6 вересня, щоб відсвяткувати диво, приписуване йому, і 8 листопада в рамках святкування Собору Михаїла архістратига. Обидва свята виділені в титулатурі церков - Собор і Чудеса св. Михаїла, однак, переважна більшість храмів описується тільки як архангела Михаїла.

Дві останні групи посвят – господська і свято-троїцька – згадувались рідко. Шанування Ісуса Христа в посвятах храмів, яких нараховувалося більше 6%, відобразилося переважно через освячення на честь Воздвиження Хреста (36 посвят). Значно меншою є кількість церков з посвятами (відповідно по 12, 10 і 7 храмів) Преображення, Воскресіння і Вознесіння. На честь Різдва Христового і Богоявлення освячено тільки по одній церкві. Троїцький культ був поширений більше на території Брацлавщини – майже 4% загальної кількості посвят ніж на Галичині (1.29%). Пресвятій Трійці присвячено 39 церков.

Невирішене питання про дату заснування храмів не дозволяє на аналіз змін посвят протягом всього століття, а також дослідити закономірності найменування церков чи зростання окремих культів. В ревізійних матеріалах фіксується переважно перебудова а не перше закладення церкви у даній місцевості. Кількість посвят існуючих церков протягом століття змінювалася. Заміна часто відбувалася після руйнувань храмів під час пожеж або воєн. Найчастіше після чергового ремонту чи побудови нової церкви і її переосвячення посвяту пере-

носили з більш давньої церкви. Однак зафіксовано випадки коли обиралася нова посвята. Наприклад, в Сулгулові парафіяльна церква св. Хреста (бершадський деканат) була відновлена після пожежі в 1781 році як Покрови Богородиці¹⁵. Подібна ситуація склалася і в ямпільському деканаті. Після реконструкції церкви Пресвятої Трійці в Савчині змінено посвяту на Різдва Пресвятої Богородиці, а в Северинівці з Успіння на Покрови¹⁶.

Що характерно, в повізитайнних рапортах можна зафіксувати вплив православної церкви і відмінностей в термінології посвят з Католицькою церквою. Деякі з них, походили з літургійного календаря і були сформульовані інакше, ніж в Латинській Церкві. Прикладом тут є Успіння Богородиці, в польських версіях – *Uspienia*, *Zaśnięcia* чи *Wniebowzięcia*. Кілька імен мали також покровські церкви – *Protekcji*, *Pokrowy*, *Obrony*, *Opieki*. Слід зазначити, що в титулатурах церков зазначається невеликий відсоток латинських впливів – як Непорочного Зачаття чи св. Ієроніма. Не прослідковується цей процес навіть на прикладі парафій, де фундаторами були римо-католицькі єпископи чи чорне духовенство. В селах, які належали оо. домініканцям (Солов'ївка, вінницький деканат, Білоусівка, брацлавський, Ксьондзівка, Галичиньці – ярудський) чи єзуїтам (Бундурівка, немирівський), єпископу Длуському чи оликській капітулі (м. Печари, Сокоlecь в немирівському і Качківка в ямпільському), освячували храми на честь Різдва Богородиці, Покрови, архангела Михаїла, Димитрія, Косми і Даміана.

Уніатська церква на українських землях мала значну перевагу сільських парафій над міськими. На Брацлавщині тільки в 11 деканатах міські церкви становили понад 10%, в більшості менше 10. Характерно, що серед посвят в містах і містечках знаходимо один з двох Петропавлівських храмів і майже половину всіх церков Вознесіння Господнього. До посвят міського типу при так низькому відсоткові міських парафій можна зарахувати і такі титулатури як Пресвятої Трійці, Воскресіння Господнього, св. Миколая Мірлікійського та св. Іллі. Посвяти цих церков занотовано в кожній 4-5 міській церкві (20-25%). Виключно в містах зафіксовані посвяти, які зустрічаються дуже рідко на цій території – Благовіщенські і Різдва Христового.

В сільських місцевостях 90 і більше відсотків посвят належить до дев'яти найменувань. Переважає шанування св. Димитрія (98,84% всіх посвят), братів-чудотворців Косми і Даміана (95,5), Іоанна Златоуста та Іоанна Євангелисти (відповідно 95,2 і 94,8%). Не дивує серед сільського населення популярність культу св. Параскеви (94,8%) і архангела Михаїла (92,1%). З 36 Воздвиженських церков тільки три знаходились в містах, тобто в селах зареєстровано 91,7% храмів. Богородицькі посвяти займають в цій статистиці останні місця. Покровські і Різдвобогородицькі храми зафіксовані в 90% сільських місцевостях.

На території Речі Посполитої в 1772 році найбільш популярними посвятами серед греко-католицьких храмів були св. Михаїла, Покрови, Різдва Богородиці і св. Миколая які становили понад 44% всіх титулів¹⁷. Посвяти храмів київської уніатської єпархії доволі традиційні. Найбільше число посвят відображало культ Богородиці (36%) і святих (34,5%)¹⁸. Загалом дані по брацлавському воєводстві вказують на значно поширений тут культ Богородиці і архангела Михаїла.

Встановлення посвят на окремих регіонах є важливим елементом у вивченні релігійної свідомості соціуму. Створення реєстрів посвят храмів на різних часових зрізах дозволить простежити проникання латинських традицій і зміни в виборі небесних покровителів.

- 1 Litak S. Ze studiów nad religijnością niższych warstw społecznych w Rzeczypospolitej w XVIII wieku // *Przegląd Humanistyczny*. Warszawa, 1996. – № 1. – S. 163-173.
- 2 Witkowska A. Sancti. Miracula. Pelegrinationes. – Lublin, 2009.
- 3 Śliwa T. Wezwania cerkwi diecezji lwowskiej obrządku wschodniego na przełomie XVII i XVIII wieku // *Polska-Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*. T. 5: Miejsce i rola Kościoła greckokatolickiego w Kościele powszechnym / pod red. S. Stępnia. – Przemyśl, 2000. – С. 9-28.
- 4 Litak S. Kościół łaciński w Polsce około 1772 roku. Mapa – komentarz – indeks. – Rzym, 1991; його ж, Структура terytorialna Kościoła łacińskiego w Polsce w 1772. Objasnienia do map. – Lublin, 1979; його ж, Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku. – Lublin, 2007.
- 5 Szady B. Geografia struktur religijnych i wyznaniowych w Koronie w II połowie XVIII w. – Lublin, 2010.
- 6 Скочиляс І. Титулатура українських церков Галичини на початку 30-х років XVIII ст. // *Історія релігій в Україні. Матеріали VIII Міжнародного круглого столу* – Львів, 1998. – С. 232-235; його ж, Посвяти церков Таїнству Трьєдиного Бога (за матеріалами генеральної візитації Львівської єпархії 1730-1733 рр.) // *Лавра*. – 1999. – № 1 (3). – С. 35-36.
- 7 Прокоп'юк О. Київська митрополія: топографія посвят. Реконструкція реєстру храмів за відомостями про церковнослужителів (1780-1783). Київ, 2012.
- 8 Wizytacje generalne parafii unickich w województwie kijowskim i braclawskim po 1782 roku // opr. i wyd. M. Radwan. – Lublin, 2004. – С. 13.
- 9 Российский Государственный Исторический Архив (далі: РГИА). Ф. 823. – Оп. 3. – Спр. 1016; Державний архів Житомирської області (далі: ДАЖО). Ф. 178. – Оп. 53. – Спр. 2, 36-38, 47; Національна Бібліотека України (далі: НБУ), I, 2467, 2469, 2474, 2476, 2478; Socjologia Kościoła greckokatolickiego na Braclawszczyźnie i Kijowszczyźnie w 1782 roku // opr. i wyd. M. Radwan. – Lublin, 2004. Винятково для трьох деканатів аналізується інформація з 1793-1794: краснянського, прилуцького і вінницького (Wizytacje generalne parafii unickich w województwie kijowskim i braclawskim; РГИА. Ф. 823. – Оп. 3. – Спр. 1193).
- 10 Śliwa T. Wezwania cerkwi diecezji lwowskiej obrządku wschodniego na przełomie XVII i XVIII wieku. – С. 15.
- 11 Прокоп'юк О. Київська митрополія: топографія посвят. – С. 50.

- 12 Прокоп'юк О. Київська митрополія: топографія посвят. – С. 70.
- 13 Прокоп'юк О. Київська митрополія: топографія посвят. – С. 82.
- 14 Senyk I. Marian Cult in the Kievan Metropolitanate XVII-XVIII centuries // De cultu Mariano Saeculis XVII-XVIII. Acta Congressus mariologici-mariani internationalis in Republica Melitensi Anno 1983 celebrati. Vol. VIII: De cultu Mariano saeculis XVII et XVIII apud varias nationes. Pars altera. Romae, 1988. - С. 529.
- 15 ДАЖО. Ф. 178. – Оп. 53. – Спр. 36. – Л. 276.
- 16 ДАЖО. Ф. 178. – Оп. 53. – Спр. 2. – Л. 16, 33.
- 17 Kołbuk W. Kościoły wschodnie w Rzeczpospolitej około 1772 roku. Lublin, 1998. – С. 54-55.
- 18 Kołbuk W. Kościoły wschodnie w Rzeczpospolitej. – С. 59.

Summary

Irena Vodzyanovska

Consecration of Greek Catholic churches in the Bratslav area in the second half of 18 century

The kaleidoscope of churches consecration that emerged at the end of 18 century in the Bratslav area is considered. The dominant consecration, As Blessed Virgin, and saint patron, which got the preference from local population is indicated.

Keywords: Greek-Catholic Church, Bratslav Voivodeship, dedication, general visitation

Іван Альмес

Богослужбові книги у Крехівському василіанському монастирі у другій половині XVIII ст.

На основі аналізу інвентарних описів, що зберігаються у фонді 684 Центрального державного історичного архіву України у Львові, охарактеризовано кількісний та якісний склад богослужбових книг Крехівського василіанського монастиря в другій половині XVIII ст. Крім того, здійснена спроба ідентифікації деяких примірників богослужбової літератури даного монастиря.

Ключові слова: Крехівський монастир, богослужбові книги, інвентарний опис

Богослужбові книги займали одне з чільних місць серед видань друкарень ранньомодерного часу¹, а відповідно й у складі монастирських книгозбірень. Без літургійної літератури в обителях не могло відбуватися повноцінне молитовне життя², яке є основою чернечої духовності³. Впродовж XVII–XVIII ст. однією з перманентних проблем Унійної Церкви була відсутність єдиного корпусу богослужбових книг⁴, хоча й неодноразово здійснювалися спроби⁵ уніфікації богослужбової практики⁶, виявом чого став *Службебник* митрополита Кипріяна